

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,  
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ  
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ

# **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії**

На пошану професора, ректора Руслана  
Постоловського

Наукові записки  
Рівненського державного гуманітарного  
університету

**Випуск 21**

Рівне – 2011

УДК 94+94 (477)  
ББК 63.3(0)  
А-437

**Рецензенти:**

**Віднянський Степан** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України  
**Макар Юрій** – професор, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

**Головний редактор:**

**Постоловський Руслан Михайлович**, кандидат історичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне)

**Заступник головного редактора:**

**Шелюк Людмила Олександрівна**, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне)

**Науковий редактор:**

**Троян Сергій Станіславович**, доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

**Відповідальний редактор:**

**Шеретюк Валерій Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне)

**Члени редколегії:**

**Жилок Сергій Іванович**, доктор історичних наук, професор (м. Острогож

**Киридон Алла Миколаївна**, доктор історичних наук, професор (м. Київ)

**Степанков Валерій Степанович**, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський)

**Стокосос Надія Георгіївна**, доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

**Фісанов Володимир Петрович**, доктор історичних наук, професор (м. Чернівці)

**Чухліб Тарас Васильович**, доктор історичних наук (м. Київ)

**Швецова-Водка Галина Миколаївна**, доктор історичних наук, професор (м. Рівне)

**Шугасва Людмила Михайлівна** – доктор філософських наук, професор (м. Рівне)

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 21. – Рівне: О.Зень, 2011. – 781с.

ISBN 978-617-601-015-9

УДК 94+94(477)  
ББК 63.3(0)

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію:  
серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету, протокол № 11 від 24 червня 2011 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не співпадати з позицією редколегії. Рукописи не повертаються.

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12.  
Рівненський державний гуманітарний університет

ISBN 978-617-601-015-9

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2011

8. ДАІФО, ф.2 (Станіславське воєводське управління. Станіславський відділ громадської безпеки. 1921-1939рр.), оп.3, спр.118 (Молодіжне об'єднання «Сокіл» м. Долини).
9. Малащук Р. З книги мого життя: Спомини. – Торонто, 1987. – Т. I. – 358с.
10. Комунікат товариства «Сокіл-Батько» у Львові // Громада. – 1926. – 24 жовтня.
11. Морд у Холоєві// Рада. – 1928. – 12 серпня.
12. ЦДА України у м. Львові, ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів. 1886-1939 рр.), оп. I, спр.33 (Звіти про діяльність товариства «Сокіл-Батько. 1933-1937рр.).
13. Топольницький В. Останній «Сокіл-Батько» у Львові // Галичина. - 1993. – 3 серпня.
14. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Львів-Кент-Острого, 2008. – Ч. I. – 372с.

УДК 94 : 327 (477) «1920

С.П. Журавльова

## УКРАЇНЬСКА ДИПЛОМАТІЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

*Стаття присвячена проблемам міжнародного визнання України в 20-х роках ХХ століття. В статті розглядаються дипломатичні відносини з Латвією, Естонією, Литвою, Польщею, Німеччиною, Чехословакчиною, Австрією.*

**Ключові слова:** зовнішня політика, міжнародна арена, обмін громадянських осіб та військовополонених армії УНР.

*Стаття посвячена проблемам международного признания Украины в 20-х годах ХХ столетия. В статье рассматриваются дипломатические отношения с Латвией, Эстонией, Литвой, Польшей, Германией, Чехословакией, Австрией.*

**Ключевые слова:** внешняя политика, международная арена, обмен общественными лиц и военно-пленных армии УНР.

*The article deals with problems of international recognition of Ukraine in the 1920 s. It covers diplomatic relations with Latvia, Estonia, Lithuania, Poland, Germany, Austria and Czechoslovakia.*

**Key words:** foreign policy, international arena, exchange of civilians and war prisoners of Ukrainian People's Republic.

Попри усілякі труднощі, результати дипломатичних відносин України із зарубіжними країнами у 20-х роках були вагомими. Зокрема, слід було б зазначити, що після підписання 28 грудня 1920 року договору між УСРР і РСФРР із взаємним визначенням суверенітету та незалежності сторін Україна одержала юридичне право на взаємовідносини із зовнішнім світом. І саме тому вже з початку 1921 року були підписані перші договори про встановлення дипломатичних, консульських відносин із зарубіжними країнами.

Перший період політичної активності (від січня 1921 - до грудня 1922 рр.) для України відкривається пропозицією Литви, Естонії, Латвії про відкриття переговорів у Москві. Переговори з Литвою призвели до підписання в Москві 14 лютого 1921 року мирного договору. На конференції між УСРР і Литвою додатково були підписані: «Угода про порядок оптації литовського громадянства», «Временные правила о провозе имущества по железным дорогам и средствами УССР беженцев Литвы при реэвакуации их из УССР вперёд до изменения условий транспорта» і «Угода між УСРР і ЛДР про реєвакуацію біженців». Договір підлягав ратифікації. На основі угоди репатріаційний договір вступав в силу з моменту його підписання, після чого розпочалась репатріація литовських громадян на батьківщину. Литовський уряд призначив уповноваженим по репатріації громадянина Мошинського.

В лютому 1921 року український уряд відправив у Балтійські країни репатріаційну місію на чолі з Є.П.Терлецьким, місцем перебування якого було м. Рига, уповноважені по репатріації знаходилися в Ревелі і Ковно. З часом, з причини незначної кількості українських громадян, які перебували в Балтії, ця делегація була відізнана і за угодою з російським урядом функції її передані представництвом РСФРР у відповідних країнах.

Однак ратифікація основної угоди з Литвою значно затягнулась. З боку України угода була ратифікована, а литовський сейм вимагав внесення доповнень у підрозділі, який торкався реєвакуації майна литовських громадян та різних приватних товариств, евакуйованих під час війни 1914-1917 рр., та вивезених за межі ЛДР на Україну судових та урядових справ, архівів, бібліотек, музеїв. Крім того, сейм вимагав включення окремої статті, яка б передбачала порядок відшкодування збитків

литовським громадянам на Україні, які постраждали від незаконно здійснених реквізицій. Внаслідок цього в Харкові 5 квітня 1921 р. підписана додаткова угода з боку України - Істомінім, а з боку Литви - Мошинським.

Водночас були прийняті «Временные правила о провозе по железным дорогам УССР при возвращении на родину имущества лиц, оптировавших литовское гражданство». Основна та додаткова угоди були ратифіковані Литовським Установчим сеймом. Однак через те, що ст. IV додаткової угоди, яка проголошувала відшкодування збитків литовським громадянам за реквізиції, здійснені у них, суперечила існуючому в УСРР законодавству, а це йшло врозріз із діючими всередині республіки юридичними нормами. Тому друга сесія ВУЦВК 6-го скликання цієї угоди не схвалила. В результаті обміну нот між заступником НКЗС УСРР Я. А. Яковлевим і уповноваженим у справах Литовської республіки Мошинським було домовлено, що литовський уряд дав згоду вважати доцільним розглянути і надати юридичного статусу постанові ВУЦВК «Об основных частных имущественных правах, признаваемых в УССР, охраняемых ее законами и защищаемых судами УССР», що підтверджувала відшкодування збитків литовським громадянам. Завдяки цьому документу додаткова угода була представлена на розгляд і затверджена 3-ю сесією ВУЦВК.

Основна угода з Литвою носила чітко визначений політичний характер. Угода визначала юридичне визнання незалежності і суверенітету двох держав, передбачала встановлення дипломатичних і консульських зносин.

У Москві аналогічні угоди були укладені з Латвією – 3 серпня 1921 року і з Естонією – 25 листопада 1921 року. Крім того, з Латвією були підписані «Дополнительное соглашение об имуществе латвийских граждан» і «Конвенция о порядке отправления на родину латвийских граждан, проживающих на территории УССР. Цей документ, як і литовська основна угода, це група договорів. Причому український уряд наполягав на тому, щоб додаткові протоколи становили невід'ємну частину самої угоди. З боку Латвії, незважаючи на наполягання українського уряду, згоди не надійшло. Репатріація латвійських громадян була тимчасово призупинена, і уповноважений латвійського уряду у справах репатріації громадянин Ульман залишив Україну [1, арк. 48].

Лише переговори у 1922 році, що відбулися в Москві між повпредом УСРР Полозом і латвійським послом Фельдманом за участю російського уряду, призвели до сприятливого результату. Латвійський уряд погодився на відшкодування збитків латвійським громадянам на Україні. Таким чином, нормальні відносини між обома країнами встановились на кінець 1922 року. Що стосується відносин з Естонією, слід відзначити, що додатковий протокол до основної угоди вже був підписаний обома сторонами в Москві 27 травня 1922 року.

Важливою проблемою, особливо України, було врегулювання взаємних відносин із Польщею. З Польщею, після тимчасового договору від 12 жовтня 1920 року, були підписані угода про репатріацію і основний Ризький мирний договір (березень 1921 року). Угода про репатріації була укладена в Ризі 24 лютого 1921 року. З метою успішного проведення репатріації громадян обох сторін були створені дві змішані комісії: одна в Москві для Росії та України, інша – у Варшаві для Польської республіки. Причому кожна змішана комісія складалася з двох делегацій, призначених відповідними урядами. Головою ризько-української делегації у Варшаві призначався Аболтін. Уповноваженим польської делегації в Харкові був призначений громадянин Стржемецький. Угода зобов'язувала Польщу припинити усіляке втручання у внутрішні справи УСРР.

Уклавши з радянською Україною мирний договір, Польща не дотримувалась його вимог і відкрито підтримувала на своїй території українські військові формування, очолювані С. Петлюрою, Б. Савінковим, С. Булак-Булаховичем, Б. Перемикіним та іншими, які отримували від Польщі зброю, набої, одяг, гроші, продукти харчування. Дипломатична робота з боку УСРР полягала в тому, щоб викривати провокаційні інтриги і поставити Польську республіку перед необхідністю виконувати прийняті на себе обов'язки або відкрито відмовитись від договору в Ризі [2, 1998, № 4, С. 58-59].

З кінця 1921 року настає повне охолодження агресивних настроїв польських військових кіл, а Річ Посполита Польська утримувалась від збройних нападів на українську територію. І дійсно, початок 1922 року відкрив смугу конвенцій, що врегулювали взаємовідносини між обома країнами.

Між тим, протягом 1922 року з польського боку порушення Ризького мирного договору, хоча і в дещо інших формах, ніж

раніше, не припинялись [3, С. 379]. З відома і при підтримці польських властей інтерновані в польських таборах українські вояки Армії УНР зберігали свою військову організацію і не припиняли вести збройну діяльність проти України.

На початку 20-х років ХХ ст. міжнародні умови стосовно подальшої боротьби за відновлення української державності виявилися менш сприятливими. Становище Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі ще більше ускладнювалося після підписання Ризького мирного договору між Польщею та радянськими Росією й Україною. За ним польський уряд зобов'язався заборонити перебування на території всім «антирадянським» організаціям. Відтоді польська політика в «українському питанні» стала ще непослідовнішою, хоча польський уряд загалом толерантно ставився до уряду УНР. Про зустріч С.Петлюри з Ю.Пілсудським у квітні 1921 р. широко інформувала польська преса. Відповідаючи на ноту української радянської дипломатії про зустріч, міністр закордонних справ Польщі Сапега стверджував, що ця зустріч є консультативною. Варшава прагнула використовувати й надалі уряд УНР як засіб тиску на радянську Росію та політичний аргумент у дипломатичній боротьбі за міжнародно-правове визнання входження Східної Галичини до складу Польської республіки. Водночас вона суттєво зменшила фінансову та політичну допомогу С. Петлюрі й уряду УНР.

У своїй зовнішній політиці ДЦ УНР на еміграції орієнтувався здебільшого на Велику Британію та Францію, яким належала вирішальна роль у повоєнній Європі. На його думку, після поразки білої контрреволюції Лондон і Париж почнуть приділяти більшу увагу національним рухам, що послаблювали радянську владу. Виявляла специфічний інтерес до «українського питання» на початку 20-х років Франція. Вона докладала зусиль для утворення під своїм контролем політичного блоку центрально-східноєвропейських держав у складі Польщі, Чехо-словацьчини, Румунії та Югославії. На думку Франції, такий блок міг би виконувати і функцію «санітарного кордону» проти більшовицької Росії і стати надійною опорою проти реваншизму Німеччини. Саме Франція у 1921-1922 рр. забезпечила утворення Малої Антанти у складі Румунії, ЧСР та Югославії, сприяла розвитку польсько-румунського альянсу. Париж також підтримував претензії Варшави, Бухареста і Праги на українські землі та їх співпрацю з

діячами УНР. Водночас уряд УНР намагався скористатися політикою Франції, пропагуючи концепцію Балтійсько-Чорноморського союзу під егідою Парижа. Україна повинна була стати складовою ланкою такого союзу. Однак Франція категорично відкинула можливість своєї підтримки українського уряду УНР на еміграції.

УСРР прагнула нейтралізувати діяльність екзильного уряду УНР. З цією метою уряд УСРР 5 червня 1921 р. призначив представником у Варшаві Олександра Шумського. До Варшави 2 жовтня 1921 р. відбув спеціальний потяг під посиленою охороною з членами української дипломатичної місії. Розмістившись у готелі «Вікторія», місія відразу почала дипломатичну діяльність. До її складу входив згодом відомий український кінорежисер Олександр Довженко. Спочатку він брав участь у роботі російсько-українсько-польської репатріаційної комісії, а згодом почав виконувати дипломатичні обов'язки, перебуваючи в секретаріаті посольства.

Після приїзду місії УСРР до Варшави подальша співпраця екзильного уряду в Польщі набула військово-розвідувального спрямування, що згодом призвело до погіршення становища уряду УНР у Польщі, а це позначалося і на його позиціях в інших європейських країнах. У Веймарській Республіці, яка була під впливом активної української політики, радянська Росія і УСРР запропонували нормалізацію взаємозв'язків через укладення торгових угод, що, безперечно, викликало поглиблення відносин аж до налагодження дипломатичних відносин. У Берліні навіть відбувся інцидент, коли майно і будинок посольства УНР відповідно до міжнародного принципу правонаступності було передано УСРР. Після появи у Берліні й активної діяльності повноважного представника УСРР Володимира Аусема посол УНР Роман Смаль-Стоцький залишив Берлін і перебував у Празі та Варшаві, де ставлення до українських дипломатів було прихильним.

Великих зусиль доклала дипломатія України для нормалізації відносин з Німеччиною. Це питання стало особливо гострим, бо німецький уряд, уклавши договір з Центральною радою ще в 1918 р., продовжував визнавати петлюрівських делегатів, котрі перебували в Берліні, як офіційних дипломатичних представників України. Тому між Україною і Німеччиною не могла йти мова про



започаткування нових відносин, а лише про відновлення існуючих. Україна вже була визнана Німеччиною як самостійна держава, а німецький уряд неодноразово заявляв, що він є прихильником невтручання у внутрішні справи інших держав [4, арк. 23-24].

Насправді політика Німеччини щодо України була досить складною. З одного боку, на німецький уряд значний тиск здійснювали представники Антанти. Більше того, правлячі кола Німеччини розраховували, що їх курс невизнання радянської України допоможе їм добитись поступок від Антанти з цілої низки питань, насамперед з репатріаційного. Проведення цієї лінії виключало можливість визнання УСРР як об'єкта міжнародного права і встановлення з нею дипломатичних відносин. Представники торговельних та промислових кіл, які прагнули перетворити Україну на ринок збуту і джерело сировини для Німеччини вважали, що для досягнення цієї мети найбільш зручним шляхом є встановлення між країнами торговельних і політичних відносин. Враховуючи прагнення німецьких торгових кіл та позицію Антанти, уряд Німеччини не наважувався визнавати Україну суб'єктом міжнародного права. Представники німецького уряду запропонували обмежитись лише угодою про обмін військовополоненими. Але і в цьому випадку вони відмовились допустити українську місію в Німеччину.

У Берліні 23 квітня 1921 р. було підписано договір між Україною і Німеччиною, який передбачав взаємний обмін репатріаційними місіями. Договір поширювався на німецьких військовополонених і інтернованих громадян в Німеччині. В статті 2 окремо застерігалось, що обидві сторони мають право заснувати спеціальні органи на відповідній території, тобто в Берліні і Харкові, для проведення і виконання цього договору. На підставі цього договору були створені репатріаційні комісії в Берліні на чолі з Ауссемом і в Харкові на чолі з доктором Засе [5, арк. 45 зв., 151-152]. Підписання Берлінського договору було серйозним успіхом радянської дипломатії і означало фактичне визнання УСРР з боку Німеччини.

Німецький уряд, відмовляючись укласти з Україною відповідний договір про встановлення офіційних дипломатичних або хоча б консульських відносин, намагався однобічно набути всіх переваг дипломатичного представництва явочним порядком. Це вплинуло на те, що 27 травня 1922 р. Німецьке міністерство

письмово повідомило про встановлення дипкур'єрського зв'язку між Німеччиною і Україною. Однак такий захід не означав відновлення офіційних дипломатичних відносин [6, с. 51].

Питання про юридичне визнання України Німеччиною і встановлення між ними офіційних дипломатичних відносин набуло особливої актуальності після підписання 16 квітня 1922 р. Рапальського договору. Переговори про підписання протоколу про поширення Рапальського договору на УСРР розпочались у травні і тривали до листопада 1922 р. [7, с. 117]. Боячись залишитись осторонь, німецький уряд змушений був погодитися з пропозицією. Протокол про поширення Рапальського договору був підписаний 5 листопада 1922 р. Німецький рейхканцлер Вірт надіслав офіційну ноту про визнання України [8, с. 37-38; 9, арк. 45, 46].

Отже, було подолано ще один важливий рубіж. Україна дістала повне юридичне визнання з боку Німеччини.

Зволікав із врегулюванням відносин з Україною уряд Чехословаччини. Незважаючи на те, що країни обмінялись репатріаційними місіями, а в липні 1921 р. Представник репатріаційної місії М. Левицький подав міністру закордонних справ ЧСР Е. Бенешу проект торговельної угоди, чехословацький уряд не поспішав з її підписанням [10, арк. 111].

Мали місце складнощі в роботі українського представництва в ЧСР. Вони носили переважно інформаційний характер і полягали в тривалому очікуванні будь-якої інформації і повідомлень від НКЗС УСРР.

Уряд Чехословаччини ще деякий час продовжував відтягувати укладання договору у зв'язку з Генуезькою конференцією. Тільки 6 червня 1922 р. З Україною підписаний тимчасовий договір, який було введено в дію розпорядженням уряду Чехословаччини 7 серпня 1922 р. після ратифікації. Договір викликав різні оцінки, але характеризувався як політичний. Навіть преса оцінювала його тільки як політичний договір, вказуючи, що в ньому є юридичне визнання.

Після підписання договору надійшли різні пропозиції від впливових фірм, за спиною яких стояв британський, французький та німецько-австрійський капітал з найсерйознішими пропозиціями щодо участі їх капіталу у відбудові української промисловості і сільського господарства.

Таким чином між країнами почала намічатись обопільна зацікавленість у співпраці.

Дещо відмінним було становище української місії в Празі, яку очолював Максим Славинський. Вона залишилася однією з найактивніших, хоча уряд ЧСР не погоджувався на її офіційне визнання. Незважаючи на те, що у Чехословаччині опинилося майже 20 тис. емігрантів УНР та ЗУНР, Прага відмовилася від політичної підтримки екзильного уряду УНР. Вона перебувала в дружніх чи принаймні неантагоністичних відносинах із Росією, в якій вбачала протипагу Німеччині. Уряд ЧСР надавав українським емігрантам суттєву фінансову допомогу, створив сприятливі умови для їх науково-освітньої та культурної самореалізації. Тут було засновано велику кількість українських громадських організацій, наукових і культурно-освітніх установ, спілок, видавництв. З-поміж них: Український громадський комітет, очолюваний Микитою Шаповалом, Музей визвольної боротьби України, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі. Прага перетворилася якщо не на політичний, то принаймні на інтелектуальний і науковий центр української еміграції в Європі.

Становище місії М. Славинського істотно погіршилося навесні 1921 р., коли між Харковом (тодішня столиця УСРР) і Прагою відбувся обмін торговельними представництвами. Проте для радянського уряду важливим було нейтралізувати осередок українства у ЧСР. Ще 1920 р. уряд УСРР відрядив до Праги Михайла Левицького як повноважного представника, однак він не мав офіційного статусу. Діяв М. Левицький паралельно з посольством УНР, займаючись фактично агітаційною і підривною діяльністю серед української діаспори. І лише у червні 1922 р. після підписання міжурядової українсько-чехословацької угоди за М. Левицьким було визнано статус дипломата, після чого місія УНР самоліквідувалася.

Політика австрійського уряду стосовно УСРР визначалась такими об'єктивними обставинами. Австрія була ослаблена Першою світовою війною, пригнічена Сен-Жерменським договором і шукала союзника, але вона була в залежності від Антанти і не спроможна була проявити активність у напрямку зближення з Україною. З цією метою 7 грудня 1921 р. у Відні був укладений між УСРР і Австрією договір, переговори про який

були розпочаті представником України М. Левицьким ще влітку 1921 р. [12, с. 462].

Цей міжнародний документ вийшов за межі торговельної угоди і набрав важливого політичного характеру. В першій статті договору говорилось про військовополонених, яким доручається захист інтересів громадян їх країн. Для сприятливого розвитку економічних контактів відкривались торговельні представництва між країнами. В цій статті було і таке надзвичайно важливе положення про статус представництв України в Австрії. Отже, перша стаття договору означала фактичне визнання Австрією УСРР як незалежної держави і зобов'язувала австрійський уряд припинити будь-які офіційні відносини з представниками українських національно-визвольних сил. Наступні статті договору становлювали коло повноважень представництв, визначали переваги і пільги акредитованих місій, встановлювали консульські відносини між договірними сторонами [13, арк. 11-12].

Після Ризького мирного договору з Польщею це була перша угода, в якій передбачався обмін не тільки репатріаційними місіями, але й торговельними і консульськими представниками. Важливість договору була відзначена в інших країнах. Угода була одним з головних об'єктів уваги в країнах Західної Європи.

Не виправдалися також сподівання С.Петлюри й уряду УНР на збройний виступ власними силами проти більшовиків і на перемогу антирадянського повстання в Україні. Підготовка до такого виступу велася майже впродовж всього 1921 р. Було переконання, що з його допомогою вдасться підтримати в українському суспільстві віру в незалежну Україну, оживити «українське питання» на міжнародній арені. Організаційну і матеріально-технічну допомогу обіцяли Варшава та Бухарест. У них був свій інтерес: з одного боку, намагання нейтралізувати український рух і використати його у власних тактичних цілях, насамперед, для зміцнення польського і румунського контролю над захопленими ними українськими землями, а з іншого – небажання загострювати відносини з радянською Росією зумовило те, що обіцяної допомоги обидві країни так і не надали. Розпочатий у листопаді 1921 р. «П зимовий похід» в Україну нечисленних загонів повстанців, очолюваних Ю. Тютюнником, зазнав поразки. І хоча збройна акція уряду УНР в екзилі викликала резонанс у західних політичних і громадських колах, усі провідні

західні країни зайняли очікувальну позицію. У той час радянська тотальна військова й ідеологічна експансія, зміна соціально-економічної політики влітку 1921 р., а також втома селян від безперервної війни спричинили апатію та байдужість українського суспільства до подальшої боротьби. Український повстанський рух не одержав жодної зовнішньої підтримки.

Зрештою, західні країни, шукаючи шляхів економічного зближення з радянською Росією, почали дивитися на український повстанський рух як на перешкоду до налагодження відносин із Москвою. У цих умовах Державний центр УНР, що розташовувався у Тарнові, вже не міг одержувати достатньої зовнішньої підтримки та допомоги. Більшість членів уряду УНР, очолюваних С. Петлюрою та А. Ливицьким, виїхала до Варшави, решта – до Праги. У 1923 р. були розформовані військові табори УНР. У тому ж році С.Петлюра, щоб продовжувати дипломатичну діяльність, переїхав у Париж.

Отже, в 20-х роках Україна розпочала вступати з багатьма країнами в договірні відносини, що призвело до міжнародного визнання. Встановлено офіційні відносини з Латвією, Естонією, Литвою. Встановленню дружніх добросусідських відносин з Польщею заважала політика польського уряду, яка виражалася в дипломатичному втручанні у внутрішні справи. Договірні відносини з Німеччиною, Чехословаччиною почались з весни 1921 р.. Українська дипломатія здобула право на обмін громадянських осіб та військовополонених армії УНР.

#### **Джерела та література**

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – Ф.4. – Оп.1. – Спр.16. – арк. 48.
2. Єременко Т.І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921-1923 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С. 58-59.
3. Скляренко Д.Є. Участь України в підписанні Ризького мирного договору // Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. – К., 1998 р. – С. 379.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – Ф.4. – Оп. 1. – Спр.628 – арк. 23-24.
5. ЦДАВОУ. – Ф.4 – Оп. 1. – Спр. 655 – арк. 45 зв., 151 – 152.
6. Росенко И.А. Советско-германские отношения (1921-1922). – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1965. – С. 51.

7. Орлова М.И. Германия 1918-1939 годов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 117.
8. Ахтамзян А.А. Рапальская политика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922-1932 годах. – М.: Междунар. отношения, 1974. – С. 37-38.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1262 – арк. 45, 46.
10. ЦДАВОУ. – Ф.4 – Оп. 1. – Спр. 17. – арк. 47.
11. ЦДАВОУ. – Ф.4 – Оп. 1. – Спр. 560. – арк. 111.
12. Табачник Дм. Історія української дипломатії в особах: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – 640 с. – С. 462.
13. ЦДАВОУ. – Ф.4 – Оп. 1. – Спр. 709. – арк. 11-12.

**УДК 94 (477.7) «19 : 2**

**І.П.Дерман**

## **РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В 20-ТІ - НА ПОЧАТКУ 40-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ**

*У статті автор розкриває особливості релігійного життя населення Північного Приазов'я у 20-ті – на початку 40-х років ХХ століття. Автор аналізує прагнення населення домогтися відновлення діяльності закритих церков, приводить кількісні дані щодо релігійних громад в регіоні та кількості закритих та функціонуючих молитовних будинків. До написання статті автором було залучено архівні матеріали, місцеві періодичні видання та матеріали опитування.*

**Ключові слова:** Північне Приазов'я, релігійне життя, церква, антирелігійна пропаганда.

*В статье автор раскрывает особенности религиозного жизни населения Северного Приазовья в 20-е – в начале 40-х годов ХХ века. Показывает стремление населения добиться восстановления деятельности закрытых церквей, приводит количественные данные относительно религиозных общин в регионе и количестве закрытых и функционирующих молитвенных домов. В написании статьи автором были использованы архивные материалы, местные периодические издания и материалы опросов.*

**Ключевые слова:** Северное Приазовье, религиозная жизнь, церковь, антирелигиозная пропаганда.

*In article the author opens features religious lives of the population of Northern Priazovye in 20 – in the early 40 years of the ХХ century. Shows*

# ЗМІСТ

Савчук П.О. ПОСТОЛОВСЬКИЙ РУСЛАН МИХАЙЛОВИЧ – ЛЮДИНА, ОРГАНІЗАТОР, НАУКОВЕЦЬ.....	3
---	---

## ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Жук О. М. СОЦІАЛЬНІ ТА ЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНЬ КРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В 1569-1648 РР. ....	13
--	----

Карімова К. В. ВПЛИВ ЕТНІЧНИХ ГРУП НА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В КІНЦІ ХVІІІ – СЕРЕДИНІ ХІХ СТ. ....	28
--	----

Іванова В.О. ГЕНЕРАЛ М.І. ДРАГОМИРОВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877 – 1878 РР.....	34
--	----

Проскурняк В.П. ОСИП МАКОВЕЙ ТА ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. ....	51
---	----

Пальчевський Р.С. СОКІЛЬСЬКИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ У ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ .....	63
---	----

Журавльова С.П. УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.....	71
---	----

Дерман І. П. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В 20-ТІ – НА ПОЧАТКУ 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ .....	82
---	----

Давидюк Р.П. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАНІЯ ВОЛИНЦЯ В УМОВАХ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.....	91
---	----

Гуменюк О. В. ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1939-1941 РР.).....	102
Півоварчук В.М. ДЕЯКІ АСПЕКТИ УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН 1939-1941 РР.....	108
Капіган Л.І. МОВНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ШКОЛИ В ЗАКАРПАТТІ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ .....	115
Киридон П.В. ДІЯЛЬНІСТЬ НОМЕНКЛАТУРИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В 1945-1953 РОКАХ .....	128
Дубей В.І. ЗАСАДИ АВТОТРАНСПОРТНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ МІЖНАРОДНИХ АВТОМОБІЛЬНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ...	141
Киридон А.М. УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ФОРМАТІ КРОС – ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ .....	149
Петрук Л.П. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ	167
Чорна Л.О. РІДНА ПРИРОДА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ.....	176
Безкоровайна О.В. ФІЛОСОФСЬКІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФЕНОМЕНА ОСОБИСТІСНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ.....	185
Карпухіна Т.О. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ У НОВІТНІЙ ПЕРІОД .....	207



Веремейчик Л. Ф.  
ДУХОВНЕ СЛУЖІННЯ ТА КАПЕЛАНСТВО В ЗБРОЙНИХ  
СИЛАХ УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ..... 232

Сойчук Р.  
СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ ..... 243

### **ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС**

Прищепя Б.А.  
ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРЕСОПНИЦІ..... 255

Семешук В. М.  
СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІ ТА ПРИРОДНИЧІ  
ПЕРЕДУМОВИ ПОЧАТКУ МЕЛІОРАТИВНИХ  
РОБІТ НА ВОЛИНІ В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ..... 266

Прищепя О.П.  
УЧАСТЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ У ФОРМУВАННІ  
МІСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ  
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.  
(НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОГО РЕАЛЬНОГО УЧИЛИЩА) .... 273

Галуха В.Л.  
УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ  
Й ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ХОДІ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ  
НА ВОЛИНІ У МІЖВОСННИЙ ПЕРІОД..... 283

Жив'юк А.  
ФОРМУВАННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ  
КОМПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ВПРОДОВЖ 1940-х РОКІВ  
(НА МАТЕРІАЛАХ РІВНЕНСЬКОГО ОБКОМУ КП(Б)У) ..... 293

Михальчук Р. Ю.  
ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ГОЛОКОСТУ В ПІВДЕННІЙ  
РІВНЕНЩИНІ (на прикладі Здолбунівського району)..... 304

Ларькіна Л.М.  
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ  
СТВОРЕННЯ КОМІСІЙ СПРИЯННЯ ЗА ДОТРИМАННЯМ  
ЗАКОНОДАВСТВА ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ  
НА ВОЛИНІ (1961–1966 рр.) ..... 316

Доброчинська В. А., Шеретюк В.М.  
СТОРИНКИ ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО  
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1967–1998 рр.)..... 322

Білявцева О.В.  
ЗБЕРЕЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ  
ТА САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНЦІВ  
ПРАВОСЛАВНИМИ МОНАСТИРЯМИ РІВНЕНЩИНИ  
(НА ПРИКЛАДІ СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКОГО  
ГОРОДОЦЬКОГО ТА СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО  
КОРЕЦЬКОГО ЖІНОЧИХ МОНАСТИРІВ) ..... 339

Жилюк С. І.  
СТАНОВИЩЕ ІУДЕЙСЬКИХ ГРОМАД  
НА ЖИТОМИРЩИНІ В РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ..... 346

Чура В.І.  
НАСЛІДКИ КОМПАРТІЙНОГО РЕФОРМУВАННЯ  
НАРОДНОГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ  
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1988 РОЦІ..... 357

Демянюк І.В.  
ПРЕДТЕЧА НЕЗАЛЕЖНОСТІ  
ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО  
РУХУ УКРАЇНИ НА РІВНЕНЩИНІ..... 368

**ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І  
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: НАУКОВИЙ ДИСКУРС**  
Полнохович Ю. Ю.  
«ЮВІЛЕЙНІ ЦЕРЕМОНІЇ» ЗА ДАНИМИ НАПИСІВ  
МАЙЯ КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДУ..... 385

Петрович І.  
ІШЛЯХИ ЗМІЦНЕННЯ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ЧЕХІЇ..... 395

Якимчук О.О.  
НАСТУП ДЕРЖАВИ НА МАЙНОВІ ІНТЕРЕСИ  
КНЯЗІВ ЛЮБОМИРСЬКИХ У КОНТЕКСТІ  
ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1830-1831 РР. .... 404

Шеретюк Р.М. ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ПРОЦЕСИ У СЕРЕДОВИЩІ УНІАТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	415
Венгер Н. В. ЕТНІЧНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТ. ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: НА ПРИКЛАДІ МЕНОНІТСЬКОЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ .....	424
Троян С.С. НІМЕЧЧИНА НА ШЛЯХАХ «СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ»: АДМІРАЛ А. ФОН ТІРПІЦ І ПРОГРАМА БУДІВНИЦТВА ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ .....	444
Василюк А.В. СПІЛКИ У ПРАЗІ В 1890-1910 РОКАХ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТВОРЕННЯ МІЖЕТНІЧНОГО КЛІМАТУ .....	454
Бунечко С. М. АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ПОЛЬЩІ 1930-Х РР. КРИЗЬ ПРИЗМУ ЇЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ .....	464
Луцик Г. РОЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ СЛОВАЧЧИНИ У СТАНОВЛЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ (1945-1948 РОКИ).....	476
Субот О.А. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 1948 – 1954 РР. «СПРАВА СЛАНСЬКОГО».....	497
Філіпчук І.В. РОЛЬ ЧАСОПИСУ «LITERARNI LISTY» У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 60-Х РОКІВ ХХ СТ.....	517
Віруцька С.В. БОЛГАРІЯ І «ПРАЗЬКА ВЕСНА» 1968 РОКУ .....	521

Жулканич Н., Безега Т.  
ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ  
В РУМУНІЇ (80-90-і рр. ХХст.)..... 532

Санжаревський О.І.  
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМИН  
РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ З КРАЇНАМИ БАЛТІЇ  
В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ..... 541

## **ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Савчук П.О.  
НАУКОВА ШКОЛА  
«ІСТОРІЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ»..... 550

Грипич С.Н.  
ПОСТАТЬ ЯРОСЛАВА МУДРОГО  
У КОНТЕКСТІ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ  
ТА КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ..... 561

Деміроглу Х.  
ІСТОРИЧНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ВОЛЗЬКИХ БУЛГАР..... 570

Синяк І.Л.  
ФОРМУЛЯРИ ВИКОНАВЧОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ  
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО  
В ДОБУ НОВОЇ СІЧІ..... 588

Постоловський Р.М.  
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА  
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ  
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ У  
ДЕРЖАВОТВОРЕННІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ..... 599

Казначеева Л.М.  
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ  
ВОЛИНСЬКОГО ДВОРЯНСЬКОГО ЗІБРАННЯ..... 635

Троян П.С.  
АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ  
НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ..... 644

Кузьменко Л.І. ЛИСТУВАННЯ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЙОГО СТОСУНКІВ З РОДИНОЮ .....	649
Шатрова М.Б. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА КІНЦЯ ХІХ — 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....	661
Багрій Т.М. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918 – 1938 РР.) У СУЧАСНИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЧЕХІЇ.....	672
Підберезних І.Є. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ США У ДАЛЕКОСХІДНОМУ РЕГІОНІ (1945-1991 роки): ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ.....	683
Хмельницький Б. І. СУСПІЛЬНО ЗОРІЄНТОВАНІ ДОКУМЕНТИ ІЄРАРХІЇ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ.....	702
Заглинська Л.В. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ .....	710
Трачук Л. НАУКОВА РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ ТЕХНІКИ В БІБЛІОГРАФІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗРІЗІ .....	719
Остапчук Ю.А. ІСТОРІОГРАФІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ КАТАЛОГІВ.....	733
Полянський О. БИТВИ ЗА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ: ВІД ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ДО ПРЯМОЇ УКРАЇНОФОБІЇ .....	744
<b>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....</b>	<b>770</b>

Наукове видання

**Актуальні проблеми вітчизняної та  
всесвітньої історії**

Наукові записки

Рівненського державного гуманітарного університету

Збірник наукових праць

**Випуск 21**

Відповідальний за підготовку збірника до видання – *С. С. Троян*

Технічне редагування – *колектив філологів кафедри методики  
викладання культури української мови  
РДГУ*

Комп'ютерна верстка – *О. Ю. Третьяк, В. Б. Самсонюк*

Обкладинка – *Г. В. Волохов*

Фото – *В. Ю. Ричко*

Підписано до друку 10.06.2011 р.

Формат 60x84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офсет. Друк різнографічний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 42,3.

Тираж 300. Зам. №105/1

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 21. – Рівне: О.Зень, 2011. – 781с.

ISBN 978-617-601-015-9

Видавець О.Зень  
Свідоцтво РВ №26 від 6 квітня 2004 р.  
пр.Кн.Романа, 9/24, м.Рівне, 33022  
тел.: 0-362-24-45-09; 0-67-36-40-727  
E-mail: [olegzen@ukr.net](mailto:olegzen@ukr.net)

Віддруковано засобами різнографічного друку  
Друк: ПП І. О. Самборський  
вул. Толстого, 3, м. Рівне, 33028  
тел.: 0-362-22-41-20